

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

THE BULLETIN

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

1944 ЖЫЛДАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С 1944 ГОДА
PUBLISHED SINCE 1944

1

АЛМАТЫ
АЛМАТЫ
ALMATY

2017

ҚАҢТАР
ЯНВАРЬ
JANUARY

Б а с р е д а к т о р ы

х. ғ. д., проф., ҚР ҰҒА академигі

М. Ж. Жұрынов

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

Абиев Р.Ш. проф. (Ресей)
Абишев М.Е. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Аврамов К.В. проф. (Украина)
Аппель Юрген проф. (Германия)
Баймуқанов Д.А. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Байпақов К.М. проф., академик (Қазақстан)
Байтулин И.О. проф., академик (Қазақстан)
Банас Иозеф проф. (Польша)
Берсимбаев Р.И. проф., академик (Қазақстан)
Велихов Е.П. проф., РҒА академигі (Ресей)
Гашимзаде Ф. проф., академик (Әзірбайжан)
Гончарук В.В. проф., академик (Украина)
Давлетов А.Е. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Джрбашян Р.Т. проф., академик (Армения)
Қалимолдаев М.Н. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан), бас ред. орынбасары
Лаверов Н.П. проф., академик РАН (Россия)
Лупашку Ф. проф., корр.-мүшесі (Молдова)
Мохд Хасан Селамат проф. (Малайзия)
Мырхалықов Ж.У. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Новак Изабелла проф. (Польша)
Огарь Н.П. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Полещук О.Х. проф. (Ресей)
Поняев А.И. проф. (Ресей)
Сагиян А.С. проф., академик (Армения)
Сатубалдин С.С. проф., академик (Қазақстан)
Таткеева Г.Г. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Умбетаев И. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Хрипунов Г.С. проф. (Украина)
Якубова М.М. проф., академик (Тәжікстан)

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print)

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы»РҚБ (Алматы қ.)

Қазақстан республикасының Мәдениет пен ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде
01.06.2006 ж. берілген №5551-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 2000 дана.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., 220, тел.: 272-13-19, 272-13-18,
www: nauka-nanrk.kz, bulletin-science.kz

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2017

Типографияның мекенжайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Муратбаева көш., 75.

Главный редактор
д. х. н., проф. академик НАН РК
М. Ж. Журинов

Редакционная коллегия:

Абиев Р.Ш. проф. (Россия)
Абишев М.Е. проф., член-корр. (Казахстан)
Аврамов К.В. проф. (Украина)
Апель Юрген проф. (Германия)
Баймуканов Д.А. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Байпаков К.М. проф., академик (Казахстан)
Байтулин И.О. проф., академик (Казахстан)
Банас Иозеф проф. (Польша)
Берсимбаев Р.И. проф., академик (Казахстан)
Велихов Е.П. проф., академик РАН (Россия)
Гашимзаде Ф. проф., академик (Азербайджан)
Гончарук В.В. проф., академик (Украина)
Давлетов А.Е. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Джрбашян Р.Т. проф., академик (Армения)
Калимолдаев М.Н. проф., чл.-корр. (Казахстан), зам. гл. ред.
Лаверов Н.П. проф., академик РАН (Россия)
Лупашку Ф. проф., чл.-корр. (Молдова)
Моход Хасан Селамат проф. (Малайзия)
Мырхалыков Ж.У. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Новак Изабелла проф. (Польша)
Огарь Н.П. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Полещук О.Х. проф. (Россия)
Поняев А.И. проф. (Россия)
Сагиян А.С. проф., академик (Армения)
Сатубалдин С.С. проф., академик (Казахстан)
Таткеева Г.Г. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Умбетаев И. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Хрипунов Г.С. проф. (Украина)
Якубова М.М. проф., академик (Таджикистан)

«Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан».

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан №5551-Ж, выданное 01.06.2006 г.

Периодичность: 6 раз в год

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18.

www: nauka-nanrk.kz, bulletin-science.kz

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2017

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

E d i t o r i n c h i e f

doctor of chemistry, professor, academician of NAS RK

M. Zh. Zhurinov

E d i t o r i a l b o a r d:

Abiyev R.Sh. prof. (Russia)
Abishev M.Ye. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Avramov K.V. prof. (Ukraine)
Appel Jurgen, prof. (Germany)
Baimukanov D.A. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Baipakov K.M. prof., academician (Kazakhstan)
Baitullin I.O. prof., academician (Kazakhstan)
Joseph Banas, prof. (Poland)
Bersimbayev R.I. prof., academician (Kazakhstan)
Velikhov Ye.P. prof., academician of RAS (Russia)
Gashimzade F. prof., academician (Azerbaijan)
Goncharuk V.V. prof., academician (Ukraine)
Davletov A.Ye. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Dzhrbashian R.T. prof., academician (Armenia)
Kalimoldayev M.N. prof., corr. member. (Kazakhstan), deputy editor in chief
Laverov N.P. prof., academician of RAS (Russia)
Lupashku F. prof., corr. member. (Moldova)
Mohd Hassan Selamat, prof. (Malaysia)
Myrkhalykov Zh.U. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Nowak Isabella, prof. (Poland)
Ogar N.P. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Poleshchuk O.Kh. prof. (Russia)
Ponyaev A.I. prof. (Russia)
Sagiyani A.S. prof., academician (Armenia)
Satubaldin S.S. prof., academician (Kazakhstan)
Tatkeyeva G.G. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Umbetayev I. prof., corr. member. (Kazakhstan)
Khripunov G.S. prof. (Ukraine)
Yakubova M.M. prof., academician (Tadjikistan)

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print)

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan N 5551-Ж, issued 01.06.2006

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,
<http://nauka-nanrk.kz/>, <http://bulletin-science.kz>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2017

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

N. Zh. Khudaibergenov

Junior researcher at the Institute of Literature and Art named after M. O. Aueзов,
PhD student, 1 course, al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

HUMAN VALUES IN THE BEKSULTAN NURZHEKEULY'S NOVEL «AI, DUNIE-AI»

Abstract. In recent years, the branches of our national sciences have begun to pay attention to axiological studies. In the national art of words with the traditional values the problem of describing human values draws a huge challenge to the sciences of the Kazakh literary criticism. To this aim, in this article, the author analyzes the phenomenon of human values in modern Kazakh prose through the historic novel of Beksultan Nurzhekeuly «Әй, дүние-ай».

Keywords: values, contemporary prose, confidence, life, promise, respect, friendship, charity.

ӘОЖ 821.512.122

Нурбол Худайбергенов

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының кіші ғылыми қызметкері,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2-курс PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

Б. НҰРЖЕКЕҰЛЫНЫҢ «ӘЙ, ДҮНИЕ-АЙ» РОМАНЫНДАҒЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аннотация. Соңғы жылдары отандық ғылым салалары аксиологиялық зерттеулерге ден қоя бастады. Ұлттық сөз өнеріндегі дәстүрлі құндылықтармен бірге, жалпы адамзаттық құндылықтардың сипатын тану мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымының алдына іргелі міндеттер жүктеп отыр. Аталмыш мақалада осыған ұмтылыс жасалады. Автор қазіргі қазақ прозасындағы жалпы адамзаттық құндылықтардың көрінісін Бексұлтан Нұржекеұлының тарихи тақырыптағы «Әй, дүние-ай» романы арқылы саралауға тырысады.

Түйін сөздер: құндылық, қазіргі проза, сенім, өмір, уәде, құрмет, достық, қайырымдылық.

Егемендігін алған кез келген елдің алғашқы ширек ғасырлық ғұмыры тарихтың тағдырына басқан таңбаларын танумен, жоғын түгендеп, барын жүйелеумен өтеді. Ол үдеріс кейін де жалғасын табуы мүмкін. Дегенмен, осы кезеңде өнер мен ғылымға жүктелер міндеттің жеңіл болмайтыны заңды. Ұлттық сөз өнерінде – қазақтың төл әдебиетінде де осы құбылыс байқалмай қоймайды. Әсіресе, қазақ қаламгерлерінің тарихи шындықтың шынайы бейнесін прозалық шығармалары арқылы көркем тілмен кестелеп, халықтың жадында сақталған ірі оқиғаларға бүгінгі күн биігінен баға беруге ұмтылысы айқын аңғарылады. Зұлматты жылдардың ізі егемендік тұсында А.Мекебаевтың «Қазына сыры», З.Жәкеновтің «Зұлмат», Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай», Н.Ақыштың «Рақымсыз көктем», Т.Сәукетаевтың «Құзғын тойған қыс», Н.Қапалбекұлының «Жерошақтың түгіні» т.б. роман-повестерінде көрініс тапты. Өткен ғасырдың айтулы оқиғаларын негізгі тақырып арқауы етіп алған төліе-авторлар аталмыш туындыларында тарихи-саяси құбылыстардың тоқсаныншы жылдарға дейін ашық айтыла бермеген ақиқатын сенімді деректермен ұштастыра отырып суреттейді.

Қазақ даласындағы ұлт-азаттық көтерілісі бұған дейін де әртүрлі жанрдағы әдеби-көркем шығармаларға азық болғаны рас. Осылардың ішінде Жетісу жеріндегі Қарқара көтерілісінің орны

ерек. Қазақ даласының барлық аймағын қамтыған халықтық толқулардың ішінде Торғай мен Жетісу өңірлеріндегі көтерілістердің әдебиетте көбірек көрініс тапқанын ғалым Г.Орда өзінің зерттеулерінде атап өтеді (1; 30). Өткен ғасырдың басында болған дүмпудің жай-күйі бізге негізінен сөз өнерінің поэзия жанры арқылы жетті. Халық арасына кеңінен тарап кеткен өлең-жырлар мен дастандар соның айғағы. Ал проза жанрында Албан көтерілісі жөнінде қалам тербеген қаламгерлер некен-саяқ. М.Әуезовтің «Қилы заман» повесі осы тақырыпты шебер таныта алуымен бағалы. Дегенмен, егемендік тұсына дейін жазылған шығармалардың идеологиялық електен өткізіліп, бар болмысы толық ашыла алмағанын ескеруіміз керек. Осы орайда, Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романы аталған олқылықтың орнын толтырып, жүз жыл толып отырған ұлт-азаттық көтерілісінің Жетісу өңіріндегі бар бояуын нанымды көрсете алуымен құнды. 1916–1991 жылдар арасындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағында болып өткен оқиғалар баяндалады десек те, шығармадағы сюжеттер желісінің дені халықтың Қарқара жәрмеңкесіндегі патша әміріне жасаған қарсылығы мен оның салдарын суреттеуге арналады. Роман екі – «Дейін» және «Кейін» деген бөлімдерден тұрады. Шәйі, Тазабек, Қалиша, Жүзік, Табай, Қапез, Жомарт, Кобзев т.б. сынды негізгі кейіпкерлер төңірегінде өрбитін оқиғалар желісі сол дәуірдің қалпы мен салтын тануға жол ашады. Сондай-ақ, қазақ ұлтының өзгеге ұқсамайтын қайталанбас қасиеттерімен бірге, жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар жүйесі жөнінде де жорамалдар жасап, ой қорытуға мүмкіндік береді. Кесек туындының бойында жалпы адамзаттық құндылықтардың көрініс табуы табиғи заңдылық. Сондықтан, біз Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романындағы мәңгілік мұраттарды талдау нысанына алып, шығарманы оқу барысында ең жиі кез болған мынадай жалпы адамзаттық құндылықтарға тоқталуды жөн деп санадық: сенім, уәде, өмір, ұрпақ өрбіту, Отан, мейірім, достық, құрмет. Бұдан романда жалпы адами құндылықтардың басқа түрлері кезікпейді деген тұжырым шықпаса керек.

Профессор Г.Орда өзінің «Ұлт-азаттық көтерілісінің әдебиеттегі көркемдік сипаты» атты мақаласында жаппай орын алған дүмпулердің негізгі себебін былайша түсіндіреді: «Патшаның бұған дейін қол астындағы халықтардың жері, тілі, дініне тиіспейміз деген уәдесінің бұзылуы, майданға адам алмаймыз деген уәдесінде тұрмауы – «Уәде – Тәңір сөзі», «Хан қарашасымен» деп түсінетін халық үшін кешірілмес күнә болды. Сондықтан, Орта Азия халықтары бір мезгілде көтеріліп, жаппай атқа қонды» (1; 25). Яғни екі сөйлеген ерді өлдіге санайтын халық сол ерлердің басын ұйыстыратын патшаның екі сөйлеуін тіпті ақылына сыйғыза алмады. Романда сенім мен уәде ұғымдары параллель жүріп отырады. Өйткені, уәденің орындалмауы жұрттың жүрегінде берік орныққан сенім құндылығының жоғалуына себеп болды. «Әділ деп сенген ақ патшасының алақол шыққанына» күйінген жұрт майданға адам алуға қарсы шығып, намысы үшін өліспей беріспеуге бел буды. Автор кейіпкерлер аузына мынадай сөз салады: «Уәде – Құдайдың үйі. Өз уәдесін сыйламаған патшаны біз де сыйламаймыз... Бізді аяйтын патша жоқ болса, патшаға жалтақтайтын албан да жоқ» (2; 14). Сондай-ақ, жиылған топ алдында сөз бастаған Өмірәлінің: «Шындық», «әділдік» дегенді алдымен солар айтады, бірақ түптің түбінде «шындық» дегені шырмау, «әділдік» дегені арбау боп шығады», – деген сөзі патша әмірінің ел ішіне әсерін көрсетеді (2; 15). Кейіпкерлердің сенімі екі жақты – үкіметке және қарапайым жақындарына деген сенімі боп көрініс табады. Патша үкіметі әскерлерінің жазықсыз жұртты есепсіз қыруы көңілдегі сенім дейтін қасиетті құндылықты ысырып шығарды. Алайда, совет әскерінің Қытай ауған халықты туған жерге қайтарып, кешегі зұлымдық көрсеткен патша әскерінің атаманын көздерінше атып тастауы және кедейге жақ болып, қамқорлық көрсетуі шайлығып қалған ағайын жүрегіне там-тұмдап сенім ұялата бастады. Сондықтан, сенім артқан жаңа үкіметінің гүлденуі үшін әркім шама-шарқынша үлес қосты. Тіпті Тазабек колхозда жауапты қызмет атқарды. Алайда, шығарманың басынан аяғына дейін сенім құндылығы өзінің шынайы биігіне көтеріле алмайды. Ашаршылықта да, соғыс жылдарында да кейіпкерлердің сенімі нық орныға қоймады. Қайта Желтоқсан көтерілісіне қатысқан Кәусеннің өз әжесінің азапты тағдырын қайталап, совет әскерлерінің қорлығын көріп өлуі Шәйінің жүрегіндегі ондаған жылдар бойы біртіндеп қалыптасып келген сенім құндылығын біржолата жойып жіберді. Автор тарихтағы совет үкіметінің қазаққа әзірлеген өтіріктерін тізбектей келе бас кейіпкерге мынадай ой салады: «Өтірікке сеніп келген жастар: «Неге бұйттің?» – деп таңданып еді, оларды жаппай жазалады. Енді елден сенім кетті. Сенім кеткен жерден бәрі кетеді» (3; 137).

Кейіпкерлер арасындағы сенім, әсіресе, ерлі-зайыпты Тазабек пен Шәйінің бойынан айрықша көрінеді. Тазабектің бет бұрып кетпей, қайта қамқорлық танытып, сенім артуына кейде өз жары да күдікпен қарайды. Бұл да шығармадағы құндылықтар жүйесінің салмағын арттыра түседі. «Қаншама сенейін десе де түбегейлі сендірмейтін бір түйткіл Шәйіні үнемі шырмайды да жүреді: орыстың қорлағаны анау, қалмақтың зорлағаны анау, бәрін біле тұрып бір кейістік айтпайды; шыны ма, шыдамдылығы ма?» (3; 97). Біріншіден, автор оның себебін Тазабектің қайын атасына берген уәдесінен таймай, сертіне адалдығы деген емеурінмен білдіреді. Екіншіден, Тазабек ер боп қорғай алмағаны үшін өзін кінәлайды. Үшіншіден, тұтас қазақ халқы Шәйінің тағдырын кешіп жүр. Шәйі бейнесі – қазақ ұлтының бейнесі. Қорлайтындар көп, қорғаныш болары жоқ. «Зорланған қатын, қорланған қарындас тұрмақ, бүкіл халық қорған таппай қырылып, қор болып жатқан жоқ па? Қырылып жатқандарға қарағанда, тірінің өмірі тәубә емес пе!?» - деп ойлайды ол (2; 52). Тіпті, өз әйелінің абыройын таптап кеткен екі орыстан кек алам деген ойынан айныды. Өйткені, өмір қымбат. «Кек бәрібір өткеннің олқылығын толтыра алмайды. Қайта одан бетер қаусатып кетуі мүмкін» (2; 63). Яғни өмір атты құндылық үшін ол бүкіл ыза-кегін кешуге әзір.

Өмірдің қымбаттығы, өмір құндылығы шығарма басынан-ақ тілге тиек етіледі. Қарқара жәрмеңкесін шабуға бет алған халыққа Жақыпбердінің: «Бәріміз бүгін намыс үшін біріктік, сол үшін атқа қондық. Біріккендіктен, біз күштіміз. Жәрмеңкеде мылтық көп, бізде аз. Сондықтан, елді қорғайтын адам алдымен өзін қорғасын», – деуі адам өмірінің құндылығын танытып тұр (2; 21). Өмір сүру, өмірін жалғастыру бірді-екілі адам үшін ғана емес, тұтас бір халық үшін алғы планға шығады. Жазушы оны былайша жеткізеді: «Жайсыз, күйсіз жұрт жалаңаш ағаштай жұтаған. Аштан қырылғанша жыбырлай тұратын көбі аз күннің ғана адамы. Бұларға не қытайдың, не орыстың жаны ашымайды. Бұралқы иттен бетер бейнет тартқан халық. Иесі де жоқ, елі мен жері де жоқ. Жанашыры да жоқ. Не көкке ұшып кете алмайды, не жерге кіріп кете алмайды. Ешкімге керексіз» (2; 47). Өмір мен өлімнің арасында күн кешкен халықтың «астан-кестені шықса да, аман-есендігіне тәубә деген», «тірі қалған соң, тіршілігін жасауға» (2; 60) бекінген. Романда өмір өлімге қайшы ұғым ретінде келеді де, ұрпақ өрбіту құндылығымен ұштастырыла, сабақтас ұғым ретінде суреттеледі. Мысалы, Тілеулі өлім аузында жатса да, Қытайға аууға бекінеді. «Мен үшін емес, ана үш күшігімді аман сақтау үшін қашамыз. Мен үшін олардың өмірін қауіп-қатерге байлағанша, солар үшін мені құрбан етіндер» (2; 29). XX ғасыр басындағы қазақ үшін өмір бәрінен құнды десек те, ұрпағы үшін оны да қиюға бар. Өйткені, өз «өмірін» жалғастыратын – ұрпағы.

Шығармада Қалиша отбасылық құндылықтардың қорғаушысы ретінде танылады. Ол әулеттің көбеюі үшін түрлі тәуекелдер жасайды. Шәйіні қалмақтар тартып әкеткенде де Тазабекке «ішінде ұрпағы қалған әйелді жауда қалдырмауды» (2; 51) міндеттеп, замана ырқы туыс еткен қырғыз Табай мен марқұм құдасының жесір келіні Жүзікті қосады. Мақсаты – көбею, ұрпақ өрбіту. Қалиша оның себебін: «Сөйтіп көбейіп септеспесек, бізге сырттан біреу келіп сүйеу бола ма?» - деген риторикалық сұрақпен түсіндіреді (2; 59). Романның «Дейін» бөлімінің соңындағы Тазабек пен Шәйі арасындағы диалогтан ұрпақ өрбіту құндылығының маңыздылығы арта түседі:

– Шәйкен! – деді бір кезде шалқасынан жатқан Тазабек Шәйіні өзіне тартып. – Еркек әйелді не үшін қорғайды?

– Өйткені, ол оған ұрпақ сыйлайды.

– Ал ұрпақ үшін неге жанын қияды?

– Өйткені, ол өзі үшін ғана емес, халқы үшін де қымбат. Ұрпағы қалмаған халық, қаншама данышпан болса да, түптің түбінде құрып бітпей ме?

– Иә, сөйтеді. Құдай құрып кеткеннен сақтасын!» (2; 75).

Кейіпкерлер үшін ұрпақ жалғастығының үзілуі трагедиямен пара-пар. Ашаршылық жылдарында халық қисапсыз қырылып жатқанда Шәйі ағасы Ағынтайдың жалғыз көзі – Сәмен өлмесе екен деп тілейді. Өйткені, бауырының аты өше ме деп қауіптенеді. Жалпы адамзаттық мәнге ие болғанмен, ұрпақ өрбіту құндылығының қазақ ішінде айрықша әспеттеліп, ұлттық бітім-болмысқа сіңіп кеткенін көреміз. Сонымен қатар, шығармада адам өмірінің құны ұрпағының ұялмай өмір сүре алу жайымен өлшенетіні айтылады. Автор өлім аузында жатқан Қалимен бақұлдарда Шәйінің аузына мынадай сөз салады: «Ез боп өмір сүрген жоқсың, аштықта да, тоқтықта да, қиналғанда да, қарық болғанда да елден бөлектенген жоқсың. *Ұрпағың* елдің бетіне именбей, еңкеймей

қарайды. Уайымдама» (3; 137) (ерекшелеген – біз. – Н.Қ.). Көңілге медеу, жүрекке демеу болған құндылық – осы.

«Әй, дүние-ай» романында кездесетін жалпы адамзаттық құндылықтардың бірі – қайырымдылық. Мейірім, жақсылық, қайырымдылық құндылықтары Тазабек бейнесі арқылы жан-жақты ашылады. Себебі, ол өз отбасы мен туыс жақындарына ғана емес, тырнағы батқан қас жауына да қайырымдылық жасауды парыз санайды. Өз басына қауіп төніп тұрғанмен, Тұнық қарияның үйіндегі тойда қамшының астына түскен Қалиге араша түсті (3; 95). Сол үшін арызға ілігіп, туған елінен алыстаса да, оған бір сәт өкініш білдірмейді. Кейіннен Қалидің әке-шешесін де бауырына басып, қамқорлық жасады. Өзі өлместің күнін кешіп жүргенмен, аштық пен қуғынның тақсиретін тартып, жанұясынан айырылған Табайды үйіне кіргізді. Кәсіп тауып беріп, кейіннен оған Жүзікті қосты. Сондай-ақ, сайдың түбінде бүктетіліп жатқан Сергейчуктің інісін аяғы сынып, майып боп жатқан жерінен құтқарып, үйіне әкеледі. Оқырман романның жалғасын оқып отырып оның, асылында, Тазабекті өлтіруге шыққан теріс пиғылды адам екенін меңзейді. Бірақ ол «адам ғой деп адалдық жасады (3; 101). Тазабектің елге жасаған қайырымдылығының қарымы да аз болмайды. Өйткені, басына іс түскенде ел-жұрт қарап қалмай демесін болады. Арыз бойынша тергеуге алынғанда, Амалбайдың көмек көрсетуі, ашаршылық жылдарында үйлерді тінтіп жүрген партия адамдарының Шәйіге жасаған жақсылығы – бәрі Тазабектің он алтыншы жылғы дүмпу тұсында елге жасаған қайырымының қайтарымы болатын. Үйі өртеліп, түгі қалмаған Тазабекке ауыл адамдарының көрсеткен қамқорлығы былайша баяндалады: «Көрпе-жастық, киім-кешек, төсек-орнынан жұрдай болған Тазабек шешесі мен әйелін қалай үйге әкелерін білмей дал еді, жағдайын естіген алыс-жуық жұрт үйге төсейтін текеметін де, жататын көрпе-жастықты да – бәрін жарты күнде жыйып әкеп бергенін көргенде әрі риза болды, әрі таңғалды, бұл қазақ біліп болмайтын халық екен, бірде тасбауыр жауың секілді, бірде бәрін бір сенен аямайтын бауырың секілді» (3; 99). Ағайынның қайырымдылығын тек ол кезде ғана емес, Китіңге көшіп келгенде де көп көрді. Тәуірбек өзінің киіз үйін тарту етіп, қиын күнде қасынан табылды.

Қазақ танымында туған жер, Отан, Атамекен ұғымдары қасиетті болып саналады. Өмірдің түрлі қалтарыс-құбылыстарына арналған мақал-мәтелдердің көбі туған жер туралы болуы осыны аңғартса керек. Тарихшы ғалым Х.Әбжанов бұл мәселе жөнінде мынадай пікір білдіреді: «Ел – байырғы түркі заманынан бері желісі үзілмей келе жатқан, қадірлеп, қастерлеп ұстауды талап ететін, қазақтың санасында берік орын тепкен құндылық. Ал елдің негізі – жер» (4; 10). Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романында да осы құндылық аз аталмайды. Қыстың азапты аязында Қытайдан кері қайтқан елдің жағдайы былайша суреттеледі: «Мамырдың басында Аттың тауындағылар елге бет бұрды. ...Үйі де, малы да жоқтардың ұсқыны адам шошырлық: көздері шүңірейген, жақтары суалған, мойнында іші қабысқан дорбасы немесе ыйығында мыж-тыж қоржыны ғана бар; ілбіп жүреді, ыбылжып сөйлейді, кеудесіндегі жаны қалай шығып кетпей тұрғанына қайран қаласың. Осыншама азап пен аштыққа төтетіп келе жатқан бар қуаты – тек «Туған елге жетсек, туған топырақта өлсек!» қана. Адам сенбейтін ақиқат» (2; 58). Өмірден күдер үзіп, өлім құшатынын сезген жұрт туған жерге жерленуді ғана армандайды. Сонымен бірге, Тазабектің қоныс аударуының негізгі астар-сыры Сергейчуктен алыстау ғана емес, Китіңнің де қазақтың жері екендігінен деген емеурін байқалады. Яғни роман кейіпкерлері үшін туған жер ұғымы тек руластары қоныстанған белгілі бір шектеулі аймақ емес, тұтас қазақтың территориясы дегенді аңғартып тұр.

Достық құндылығы қазақтың өз ішінен ғана емес, сондай-ақ өзге ұлт өкілдерімен болған қарым-қатынасынан да айқын көрінеді. Тазабек, Жомарт, Қожақ, Қапездердің арасындағы достық пиғылдың ақ екені оқырман біліп отырады. Ал өзге ұлт өкілдерінен – орыс, қалмақ, қырғыз, тараншы (ұйғыр) бар. Алайда, осының бәрі қазақ – орыс, қазақ – қалмақ, қазақ – қырғыз байланысында көрінеді де, орыс пен қалмақтың қазақпен қатынасы екіжақты, ал қырғыз адал дос ретінде алынады. Қырғыз Табай адал дос қана емес, туыс бауырдай боп кетеді. Ал қалмақтың көшбасшысы Қарға қазақ арасында өскен ағасы Дәулетбай ақсақалмен қауышқан соң ғана жақсылық жасайды.

Әділетсіздікке тап болған халықтың мұң-мұқтажын көре тұра бет бұрып кете алмаған орыс қызы былай дейді: «Мына қырылып жатқан өліктердің қасында тұрып өтінем: мені бұдан былай орыс демеңдерші! Бүгіннен бастап мен қазақпын. Қожақ қабылда десе, мұсылмандықты да қабылдаймын. Қазақтың келінімін. Албанмын. Софья да емеспін, Сопыйамын. Мен білсем, қазақтың

көретін күні әлі алда» (2; 27). Зұлымдыққа ұшыраған қазақтың сөзін сөйлеп, Қожаққа тұрмысқа шыққаны үшін оны өз туғандары – орыстар елден аластап, ақырында өлтіріп кетті. Достық құндылығы үшін құрбан болған Сопыйа қайсар, бірбеткей, әділетті жақтаушы қыз боп суреттеледі. Ал шығарманың сюжеттік желісіне бастан-аяқ қатысып, қазақтың шаруаларымен мұңдас боп көрінетін кейіпкер – Кобзев. Ол да қазақ секілді өз орысынан қорлық көрген. Шәйінің намысын қорлаған Сергейчуктың екі інісі оның қызын да зорлап кеткен. Кобзев пен Тазабекті әділетсіздік біріктірді. Арадағы жылылық Тазабек, Қапез, Қаратай – үшеуі Тұйықтың төрінде отыратын Тұнық ақсақалдың тойына кетіп бара жатқан жолда бір шоғыр орыспен кезіккен тұста анық байқалады. Бір-бірін қимай қоштасады. Бұдан кейінгі эпизодтарда да Кобзевтің Тазабекке ғана емес, оның төңірегіндегілердің бәріне достық қолдауын көрсетуі аталмыш құндылықтың салмағын арттыра түседі. Ол Тазабекті Китіңге көшіріп алды. Бірақ Кобзев пен Тазабектің көшүінде айырма бар. Кобзев Сергейчуктен қауіп келетінін ойлап көшсе, Тазабек Сергейчуктің өліміне себеп боп, қолын былғамау үшін көшуге мәжбүр болды. Кобзев өзінің достық пиғылын Тазабек қаза болғаннан кейін де тоқтатқан жоқ. Әсіресе, Шәйінің ашаршылық жылдарының қыспағынан аман шығуы тікелей Кобзевтің көмегімен болды. Ол колхоздың малын ұрлап әкеп, түн ішінде сиырдың бір сан етін Шәйіге әкеп тастады (3; 126). Орыс пен қазақ арасындағы достық құндылығы қарапайым шаруалар арасында көрінеді. Көбіне-көп екі жақ та орыс қолының қыспағын көргендер. Тек Сопыйа мен Кобзевтің ғана емес, сонымен бірге Тазабектің өртеніп жатқан үйінен отбасы мүшелерін тегіс аман алып қалған да – орыс шаруалары. Автор аталмыш шығармада достықтың ұлтқа, дәстүр мен дінге байлаулы құндылық емес екенін осылайша шебер көрсете білген.

Адамзат атаулыға ортақ құндылық болып саналатын құрметтің Б.Нұржекеұлы романындағы көрінісі ерекше назар аударуды қажет етеді. Шығармада аға мен іні, ер мен әйел, үлкен мен кіші, ана мен бала, жеңге мен қайын сіңлі және достар арасындағы өзара құрмет, сыйластық әспеттеледі. Шығыстық ділдің әсері бірден білінеді: әйел кісілердің ер адамдарға деген құрметі айрықша көрінеді. Ер кісі басшы, әйел қосшы деген ұғым алға шығады. Тіпті Тазабектің анасы да өз баласына еріп, оның шешімдеріне құрметпен қарайды. Бұдан анаға деген құрмет кемиді деген түсінік шықпаса керек. Қайта Қалиша дүние салғанда оның салмағын автор былайша көрсетеді: «Үстінде аспаның, астыңда жерің, ортасында ауаң – бәрі бар. Тек жер-көкте сені ең жақсы көрген, сен үшін жанын қиюға да дайын анаң жоқ. Ешқашан орны толмайтын, орнын ештеңе ауыстыра алмайтын, ешбір асыл мен қымбатқа ұқсамайтын, еш нәрсемен салыстыруға, ауыстыруға болмайтын құдірет!» (3; 100). Өзге елдердің әдебиетінде көп кезіге бермейтін тағы бір құндылық – құрметтің жоғарғы түрі – әруақтарға деген құрмет шығармада бірнеше рет тілге алынады. Кейіпкерлердің көз алдында жүрген адамдарды ғана емес, дүниеден озып кеткен туыстарына деген құрметі алабөтен. Шығармада ата-бабаны ұмытқан адамды кейін өз ұрпағы да ұмытады деген тәмсіл айтылады (3; 118).

Жоғарыда аталған жалпы адамзаттық құндылықтардың мәні қарсы мәндегі ұғымдармен салғастырыла ашылады. Өмір – өліммен, уәде – сөзден таюмен, сенім – сенімсіздікпен, ұрпақ өрбіту – біржолата құрып кету қауіпімен, достық – қастықпен қатар суреттеледі. Шығарманың өн бойында егемендік құндылығы ашық айтылмағанымен, романның басынан аяғына дейін еркін ел болу арманы үздіксіз жалғасын тауып отырады. 1916 жылдан басталған оқиға желісін автордың 1991 жылғы Тәуелсіздікке қол жеткізген сәтке дейін созуының сыры жоқ емес. Әрі өлім аузында жатқан бас кейіпкер – Шәйінің осы қуанышты естіп дүниеден өтуі романның көркемдік қуатын арттырмаса, кемітпек емес.

Зұлмат жылдардың қазақ прозасындағы көрінісін зерттеген ғалым Н.Ақыш мынадай ой айтады: «Түптеп келгенде, осы жиырмасыншы-отызыншы жылдар тақырыбына жазылған шығармалардың барлығының көздеген көркемдік мақсаты, жинап айтар ойы – халық басындағы ауыр нәубетті жекелеген адамдар тағдыры арқылы көрсету, сөйтіп халықтық үлкен трагедияға көркемдік топшылаулар жасау» (5; 44). Б.Нұржекеұлы да Шәйі мен оның төңірегіндегі бір шоғырдың тіршілік-тағдырын көрсетіп, тұлғасын таныту арқылы тұтас қазақ ұлтының басынан кешкен ауыр кезеңнің шынайы шындығын ашып беруге талпыныс жасаған. Сонымен бірге, жазушының өзі тарихи деректерден барынша алыстамауға, әр деталін өмірде болған шынайы деректерге сүйене отырып суреттеуге тырысады. Автордың өзі де қолдан тарих жасаудың қылмыс екенін және аталмыш романды жазу барысында түгелдей нақты архивтік материалдарға сүйенгендігін алға тартады (6). Расында да, тарихи деректер мен шығармадағы эпизодтар сәйкесіп жатады. Онымен қоса, Ораз

Жандосов, Қапез Байғабылұлы, Ахмет Байтұрсынұлы сынды қазақтың көрнекті тұлғаларының аты-жөндері еш өзгеріссіз қолданылған.

Жазушы Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романы ірі тарихи оқиғаларды арқау ете отырып, XX ғасырдағы қазақ халқының бойындағы құндылықтар жүйесін терең ашып беруімен ерекшеленеді. Шығарманы оқу барысында жалпы адамзаттық құндылықтармен қатар ұлттық құндылықтардың да мол көрініс тапқанына куә болдық. Атап айтсақ, ұлттық құндылықтардың ажырамас бөлшегі болып табылатын салт-дәстүрдің көптеген элементтері – бата беру, құдаласу, қыз айттыру, жоқтау, сүйінші сұрау, естірту, өкіл іні (аға) болысу, қонақасы беру, көңіл айту, ат тергеу, сәлем салу т.б. кездеседі. Алайда, тікелей зерттеу нысанамызға кірмейтіндіктен, бұларға тоқталуды жөн санамадық. Сондай-ақ, жоғарыда біз талдау нысанына алған өмір, уәде, сенім, ұрпақ өрбіту, қайырымдылық, достық, құрмет секілді құндылықтармен қатар, бірлік, қонақжайлылық, білім, өнер, қанағат, әділет, тектілік сынды жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар жиі көрінеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Орда Г. Ұлт-азаттық көтерілістің әдебиеттегі көркемдік сипаты // «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: тарихи маңызы, халық әдебиеті мен өнеріндегі орны, құжаттық дерекнамасы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Құс Жолы, 2016. – 25-35 б.
- [2] Нұржекеұлы Б. Әй, дүние-ай (роман) // Жұлдыз. – 2015. – № 6.
- [3] Нұржекеұлы Б. Әй, дүние-ай (роман) // Жұлдыз. – 2015. – № 7.
- [4] Әбжанов Х. Азаттық мұраттарының асқақ рухы // Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас ред. Ж. Н. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 616 б. (Қазақ тілінде).
- [5] Ақыш Н. Зұлмат жылдары қазақ прозасында (1928–1933 жылдар қасіретінің қазақ прозасында көрініс табуы): Монография. – Алматы: «Нур-Принт 75» ЖШС-і, 2005. – 136 б.
- [6] Қолдан тарих жасау – қылмыс (жазушы Бексұлтан Нұржекеұлымен сұхбат) // kitap.kz. – 28 қаңтар, 2016.

REFERENCES

- [1] Orda G. Ұлт-азаттық көтерілістің әдебиеттегі көркемдік сипаты // «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: тарихи маңызы, халық әдебиеті мен өнеріндегі орны, құжаттық дерекнамасы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Құс Жолы, 2016. 25-35 b. (in Kaz.).
- [2] Nұrjhekeұly B. Әj, dүnie-aj (roman) // Zhұлдыz. 2015. N 6. (in Kaz.).
- [3] Nұrjhekeұly B. Әj, dүnie-aj (roman) // Zhұлдыz. 2015. N 7. (in Kaz.).
- [4] Әbžhanov H. Azattyқ mұраттарының асқақ руhy // Қазақ көтерілістері: Jenciklopedija. / Bas red. Zh. N. Tojbaeva. Алматы: «Қазақ jenciklopedijasy», 2015. 616 b. (in Kaz.).
- [5] Aқыsh N. Zұлmat zhyldary қазақ прозасында (1928–1933 zhyldar қасіретінің қазақ прозасында көрініс табуы). Monografija. Алматы: «Nur-Print 75» ZhShS-i, 2005. 136 b. (in Kaz.).
- [6] Қолдан тарих жасау – қылмыс (zhazushy Beksұлtan Nұrjhekeұlyмен сұхбат) // kitap.kz. 28 қаңтар, 2016. (in Kaz.).

Н. Д. Худайбергенов

Младший научный сотрудник институт Литературы и искусства им. М. О. Ауэзова,
PhD докторант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В РОМАНЕ «АЙ, ДУНИЕ-АЙ» БЕКСУЛТАНА НУРЖЕКЕУЛЫ

Аннотация. В последнее время отрасли отечественных наук начали рассматривать аксиологические исследования. В национальном искусстве слов вместе с традиционными ценностями проблема описания общечеловеческих ценностей поставила огромную задачу к наукам казахского литературоведения. Автор анализирует явления общечеловеческих ценностей в современной казахской прозе через исторический роман Бексултана Нуржекеулы «Әй, дүние-ай».

Ключевые слова: ценность, современная проза, доверие, жизнь, обещание, уважение, дружба, благотворительность.

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the described work has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the Cross Check originality detection service <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www.nauka-nanrk.kz

ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print)

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/ru/>

Редакторы *М. С. Ахметова, Д. С. Аленов, Т. М. Апендиев*
Верстка на компьютере *Д. Н. Калкабековой*

Подписано в печать 24.02.2017.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
12,4 п.л. Тираж 2000. Заказ 1.